

УДК 303.448

Т.Ю. ЗАГОРОДНЮК

МЕТОДОЛОГІЯ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕСТОВИХ МЕТОДИК У МОНІТОРИНГОВИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ПРАЦЯХ Н. ПАНІНОЇ

Стаття присвячена аналізу методології залучення тестових методик у моніторингових соціологічних опитуваннях, яку розробила Н. Паніна для вивчення соціально-психологічного та психічного стану населення України в умовах пострадянської трансформації.

Ключові слова: *тестові методики, соціально-психологічний стан населення, моніторинг, Н. Паніна.*

В Україні однією із перших над розвитком теорії пострадянської трансформації суспільства почала працювати Н. Паніна. Вона розробила нормативно-особистісний підхід до вивчення й обґрунтування основних механізмів пострадянської трансформації українського суспільства. Н. Паніна для апробації своєї концепції на основі вивчення досвіду проведення трендових досліджень у світі, зокрема в Росії, розробила методологічні основи та методіку національного моніторингового соціологічного дослідження з урахуванням специфіки декларованих новоутвореною державою цілей пострадянських перетворень і специфіки проведення масових опитувань у нестабільному суспільстві. Саме завдяки Н. Паніній та її колегам уже багато років “візитною карткою” Інституту соціології НАН України є його моніторинг.

Мета статті – проаналізувати методології застосування тестових методик у соціологічних моніторингових опитуваннях, розроблені Н. Паніною для вивчення соціально-психологічного та психічного стану населення України в умовах трансформації українського суспільства.

Актуальність обраного предмета аналізу зумовлена унікальністю розробленої Н. Паніною методології дослідження аномійних реакцій населення в умовах нестабільного українського суспільства.

Анкета моніторингу, крім прямих індикаторів, містить ряд стандартизованих тестових методик, а саме такі: шкала аномії, авторитаризму, цинізму, життєвої задоволеності, національної дистанції, соціального самопочуття, соціальної напруженості та тривожності, “які дають можливість проведення більш точного вимірювання деяких особливостей масової свідомості, що мають серйозне значення в період соціальних трансформацій” [1, с. 455–456].

Н. Паніна вважала, що відмінності в психологічних і соціологічних тестах зумовлені самим предметом аналізу. У психології – це людина, у

соціології – суспільство. Відмінності виявляються в межах теоретичного аналізу й постановки проблем дослідження. Методи вимірювання близькі й, на думку Н. Паніної, визначаються “порівнянними проблемами і труднощами (досить абстрактний, частково експлікований характер об’єктів дослідження вимагає такого схожого підходу, що майже не потрібно штучно “виділяти” технічні прийоми вимірювання в окрему проблему” [2, с. 63]. За визначенням А. Анастасі, “психологічний тест – це об’єктивне й стандартизоване вимірювання вибірки поведінок” [3, с. 31]. Він дає можливість не тільки діагностувати особистісні якості індивіда, а й прогнозувати варіанти його поведінки. У межах нормативно-особистісної концепції можна стверджувати, що оскільки “поведінка індивідів як соціальних суб’єктів є реалізацією соціокультурних норм і вимог, цінностей” [2, с. 63], правомірно використовувати тести в моніторинговому соціологічному дослідженні, однією з основних цілей якого є прогноз соціальної поведінки індивідів.

Переваги тестів виявляються при суворому дотриманні таких принципів:

- “формалізація всіх етапів процедури тестування;
- стандартизація завдань та умов їх виконання;
- квантифікація отриманих результатів та їх структурування за певною програмою;
- інтерпретація результатів на основі нормативів, отриманих шляхом стандартизації методик та обґрунтованої вибірки стандартизації (попередньо отриманий розподіл значень за досліджуваною ознакою)” [2, с. 64].

Н. Паніна вважала, що кожен тест, який відповідає критеріям надійності та валідності, повинен містити не тільки набір певних завдань, а й такі обов’язкові компоненти:

- 1) стандартну інструкцію для респондента, що містить мету й правила виконання завдань;
- 2) ключ шкалювання, який відображає співвідношення пунктів завдання зі шкалами вимірюваних якостей. Він показує, який саме пункт завдання до якої характеристики особистості (шкали) належить;
- 3) ключ кодування, який дає змогу підрахувати, скільки балів у шкалу додає той чи інший варіант відповіді;
- 4) ключ інтерпретації отриманого індексу, що репрезентує саме ті норми, з якими співвідносять отриманий результат.

В умовах стабільного суспільства, на думку Н. Паніної, можна використовувати тести, які відображають відносно стійкі якості особистості. Вивчення суспільства, що трансформується, за допомогою тестових методик посилює інтерес дослідників до методик, які чутливі до змін результату під впливом контрольованих факторів і дають змогу діагностувати стани індивідів у динаміці: тривожність, готовність до протесту, соціальне самопочуття тощо.

При розробці принципів конструювання соціологічних тестів Н. Паніна зацентувала увагу на значенні категорій “тест”, “шкала”, “індекс”. За її визначенням, «шкала – це єдиний числовий ряд вимірювання будь-якої характеристики. Оскільки тест націлений на всебічне вимірювання виділеної дослідником сукупності характеристик, кожна з яких вимірюють за певною шкалою, то узагальнювальний результат вимірювання обчислюють як результат відомих математичних маніпуляцій з вимірюваннями за ланцюгом шкал (сума, середнє арифметичне тощо), тому кінцевому показнику континууму значень найкраще привласнити іншу уніфіковану назву, наприклад “індекс”» [2, с. 65].

Тобто кожен тест повинен складатися з набору характеристик вимірюваного явища й шкал, за якими вимірюється кожна характеристика. Сукупність цих вимірів, що інтегрована в єдиний числовий показник, є кінцевим результатом вимірювання – індексом досліджуваного явища.

Уперше в українській соціології Н. Паніна сформулювала методологію та принципи побудови якісної тестової методики, застосовуваної в масовому соціологічному опитуванні. Для її побудови необхідні такі операції:

1) відбір максимальної кількості характеристик (індикаторів), що описують досліджуване явище;

2) визначення шкали вимірювання для кожного виділеного індикатора. Систематизація індикаторів за типом шкали (уніфікація різновидів та точності шкали) – виділення блоків (субтестів);

3) інтеграція індикаторів: побудова загального індексу (або типу) у межах кожного блоку. Кінцева мета – побудова інтегрального індексу досліджуваного показника;

4) стандартизація шкали на основі попереднього тестування групи респондентів: зведення отриманих даних до нормального розподілу (за потреби – штучна нормалізація шкали);

5) оцінювання внутрішньої узгодженості;

6) оптимізація методики на підставі аналізу кореляцій між індикаторами: виключення найменш інформативних, ранжування індикаторів за валідністю щодо кінцевого результату;

7) вторинна оптимізація: конструювання варіантів методики (модифікацій), які відрізняються за обсягом. Оптимальний за надійністю варіант модифікують у більш стислий, надійність якого нижче, зате обсяг менший;

8) оцінка надійності та валідності всіх модифікованих варіантів [2, с. 66].

Аналіз особливостей застосування тестів вимірювальних методик у соціологічному дослідженні дав Н. Паніній можливість сформулювати основні принципи вибору з уже існуючих або конструювання нових тестів для застосування їх у масових опитуваннях під час проведення емпіричного соціологічного дослідження:

- універсальність;
- інтегральність;
- якісність;

- стандартизованість;
- “чутливість”;
- компактність;
- об’єктивність.

Таким чином, Н. Паніна обґрунтувала можливість і необхідність застосування тестових методик в українському соціологічному моніторингу.

Вищезазначені тестові методики були включені Н. Паніною в анкету моніторингу для емпіричного оцінювання тенденцій розвитку українського суспільства на базі аналізу динаміки соціально-психологічного стану населення як основи формування ціннісно-нормативної системи.

Як концептуальну основу побудови показників вона взяла визначення цінностей як “значущості явищ і предметів конкретної соціальної дійсності з погляду їх відповідності (або невідповідності) потребам особистості” [4, с. 8].

Вивчаючи аномійні реакції населення на соціальні зміни, що відбувалися в Україні, Н. Паніна розробила цілісну систему показників морального, психічного та психологічного здоров’я:

- *аномійна деморалізованість*, яка безпосередньо пов’язана зі стабільністю ціннісно-нормативної системи суспільства;
- *авторитаризм*, тобто демократичні/авторитарні орієнтації;
- *соціальний цинізм*, що характеризує ставлення людини до прийнятих у суспільстві соціально-етичних норм поведінки;
- *життєва задоволеність* (інтегральна оцінка людьми свого життя в минулому, сьогодні й майбутньому);
- *тривожність*, що дає змогу судити про психофізіологічну основу морально-психологічного стану;
- *національно-ізоляціоністські установки*, що дають можливість визначити спрямованість ціннісних орієнтацій на відкритість/закритість суспільства;
- *соціальне самопочуття*, що дає змогу аналізувати рівень благополуччя людей, уникаючи впливу ситуативних емоційних станів [5, с. 111].

Для вимірювання цих показників Н. Паніна адаптувала й апробувала в умовах українського суспільства, що трансформується, уже відомі в соціологічній науці шкали.

Уперше рівень аномійної деморалізованості населення України було досліджено Н. Паніною в 1992 р. Для цього було використано *шкалу аномії*, що є модифікованим варіантом Anomy Scale Макклоскі – Сроула. Середнє значення за дев’ятьма пунктами шкали дає змогу побудувати Індекс аномійної деморалізованості й вимірювати “психологічну реакцію людей на соціальну ситуацію, коли одна система норм і цінностей, яка об’єднує людей у співтовариство, зруйнована, а інша ще не сформувалася” [6, с. 5].

Рівень поширеності в українському суспільстві авторитарних установок, зміна ціннісних орієнтацій населення в напрямі демократичного/недемократичного вибору дає змогу оцінити *шкалу авторитаризму*. Н. Па-

ніна адаптувала до українських умов 7-пунктний варіант модифікованої California F Scales.

Для визначення рівня *соціального цинізму* в системі тестових методик українського моніторингу було застосовано адаптовану семипунктну Scale Cynicism з Міннесотського багатоаспектного особистісного опитувальника (MMPI), який був розроблений С. Хаттуейем і Дж. Маккінлі в кінці 30-х – на початку 40-х рр. (США).

Загальний емоційний фон життя людини, її *життєву задоволеність*, переважання особистісного песимізму чи оптимізму в системі тестових методик Н. Паніна запропонувала вимірювати за допомогою скороченого нею до восьми пунктів тесту Хавігхарста – Тобіна Index Life Satisfaction. Ця методика за допомогою самооцінки особистісних якостей респондента дає змогу провести вимірювання загального психологічного стану. Н. Паніна довела, що цей тест доцільно “застосовувати при вивченні соціально-психологічних феноменів, так чи інакше пов’язаних з аналізом психологічної адаптованості людей” [7, с. 114]. Ця методика була вперше застосована Н. Паніною для дослідження життєвої задоволеності людей похилого віку.

Для вимірювання реактивної (ситуативної) тривожності Н. Паніна апробувала В-форму шкали тривожності Спілберга (State-Trait Anxiety Inventory), адаптовану Ю. Ханіним для оцінювання рівня тривожності як реакції на стресові ситуації.

У 1990 р. Н. Паніна здійснила апробацію й модифікацію методики Е. Богардуса – шкали соціальної дистанції. В українському моніторингу вона дістала назву *шкала національної дистанції*. Для того, щоб українські респонденти адекватно сприймали питання опитувальника, були уточнені або пом’якшені запропоновані Е. Богардусом формулювання. Н. Паніна сконструювала семибальну шкалу соціальної дистанції, яка дає змогу встановити значення дистанції для представників різних національностей від максимальної національної толерантності до крайньої національної нетерпимості.

За цією шкалою розраховується Індекс національної дистанційованості – середній бал за семибальною шкалою соціальної дистанції стосовно представників кожної національності (ІНД). Інтегральний індекс національного дистанціювання (ІНД) розраховують як усереднене значення щодо всіх національностей за винятком українців, росіян та української діаспори [8, с. 4]. Цей індекс дає змогу судити про ступінь національної відчуженості, національного ізоляціонізму та поширеності ксенофобії в українському суспільстві.

Н. Паніна надавала особливого значення цьому показнику. Він дає можливість оцінити ступінь формування нових ідентичностей, ступінь укоріненості нової для пострадянського простору системи цінностей, що сприяє розвитку ціннісно-нормативної основи демократичних перетворень у суспільстві, що трансформується.

Для вивчення суспільної атмосфери й особливостей сприйняття людьми свого становища в суспільстві нею були створені авторські методики, якими широко користуються соціологи України та близького зарубіжжя: “Інтегральний індекс соціального самопочуття” та “Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу”.

Н. Паніна в системі показників моніторингу ключову роль відводила індексу соціального самопочуття – його динаміці й соціально-груповій диференціації. Вона вважала, що “соціальне самопочуття населення в період глобальної соціальної трансформації є найбільш узагальненим індикатором реакції населення на соціальні перетворення, з одного боку, а з іншого – передумовою (основою) трансформації ціннісно-нормативної системи, яка визначає тип суспільства, що формується” [9, с. 20].

Підхід до вивчення соціального самопочуття, розроблений Н. Паніною, дає змогу вимірювати один із найважливіших показників благополуччя людей, уникаючи впливу ситуативних емоційних станів. Перелік емпіричних індикаторів охоплює одинадцять основних сфер соціальної життєдіяльності індивіда:

- соціальних відносин;
- соціальної безпеки;
- національних відносин;
- соціально-політична;
- професійно-трудова;
- інформаційно-культурна;
- рекреаційно-культурна;
- матеріально-побутова (1 рівня);
- матеріально-побутова (2 рівня);
- міжособистісних відносин;
- особистісна (якості особистості) [10].

Блага кожної з одинадцяти сфер описують чотири індикатори, що дає можливість сформувати 44-пунктний опитувальний лист. Було обґрунтовано достатність застосування 20-пунктного опитувального листа в моніторингових опитуваннях.

Для вимірювання компонентів соціального самопочуття автори методики сконструювали шкалу достатності соціальних благ, яка раніше не була застосована ні в психологічних, ні в соціологічних тестах. Застосування математико-статистичних процедур, передбачених загальними правилами обробки тестів, дало змогу побудувати Інтегральний індекс соціального самопочуття. Н. Паніна провела статистичну оцінку надійності та валідності цієї тестової методики й обґрунтувала її застосовність у моніторингових опитуваннях. Починаючи з 1995 р., методика вимірювання соціального самопочуття населення України була включена в інструментарій моніторингу.

Вимірювати рівень стабільності системи влади, чинної на момент вимірювання, тобто під час проведення моніторингового дослідження,

Н. Паніна запропонувала за розробленою нею в 1998 р. шкалою соціальної напруженості. Шкала дає змогу визначати рівень соціальної напруженості на підставі обчислення Індексу дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП). Шкала включає перелік акцій соціального протесту, серед яких людина відзначає тільки ті, в яких вона готова брати особисту участь. Кожна з акцій протесту має свій коефіцієнт дестабілізаційності, розрахований на підставі експертних оцінок. Сукупність акцій протесту, в яких людина готова взяти участь з урахуванням коефіцієнта дестабілізаційності кожної акції, робить можливим визначення ІДПП конкретної людини. “Поширеність у суспільстві індивідів з його високим рівнем є показником соціальної напруженості. Цей показник дає змогу судити про рівень стабільності системи влади, чинної на момент вимірювання” [6, с. 6].

Висновки. Досвід застосування тестових методик в українському моніторингу свідчить про те, що вони дають змогу оцінити індивіда відповідно до мети дослідження, тобто забезпечують можливість отримання кількісної оцінки на основі квантифікації якісних параметрів особистості. Перевагою застосування тестів у соціології є й те, що за їх допомогою можна відносно оперативно та об’єктивно, незалежно від установок інтерв’юера, оцінити велику кількість людей. Крім того, вони дають можливість порівнювати інформаційні масиви різних досліджень. Отже, розроблена методика є унікальною в українській соціології й не має аналогів.

Список використаної літератури

1. Паніна Н.В. Вступ / Н.В. Паніна // Українське суспільство 1994–2005: динаміка соціальних змін : додаток. – К. : Інститут соціології НАН України, 2005. – 653 с.
2. Паніна Н. Вимірювання в соціології та принципи застосування тестів у масових опитуваннях / Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1–2. – С. 53–68.
3. Анастаси А. Психологическое тестирование : в 2 кн. / А. Анастаси / [пер. с англ., под ред. К.И. Гуревича, В.И. Лубовского]. – М. : Педагогика, 1982. – Кн. 1. – 318 с.
4. Панина Н. Молодежь Украины: структура ценностей, социальное самочувствие и морально-психологическое состояние в условиях тотальной анонимии / Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 5–26.
5. Загороднюк Т. Нормативно-личностный подход к изучению трансформационных процессов в социологии Н. Паниной / Т. Загороднюк // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. пр. – Вип. 2 (13). – К. : ІС НАНУ, Азбука, 2010. – С. 103–112.
6. Головаха Є. Українське суспільство 1992–2008: соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – 85 с.
7. Панина Н.В. Индекс жизненной удовлетворенности / Н.В. Панина // “Life line” и другие новые методы психологи жизненного пути / [сост. и общ. ред. А.А. Кроника]. – М. : Прогресс, 1993. – С. 107–114.
8. Головаха Е.И. Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения шкалы социальной дистанции в мониторинговом социологическом исследовании / Е.И. Головаха, Н.В. Панина // Социологический журнал. – 2006. – № 3–4. – С. 102–126.
9. Головаха Е.И. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах / Е.И. Головаха, Н.В. Панина. – К. : Інститут соціології НАН України : СтилоС, 1997. – 63 с.

10. Панина Н.В. Проблемы национальной толерантности в Украине / Н.В. Панина // Украинский вестник агентства Postfaktum. – 1993. – № 4. – С. 13–16.

Стаття надійшла до редакції 14.09.2012.

Загороднюк Т.Ю. Методология применения тестовых методик в мониторинговых социологических исследованиях трансформационных процессов в трудах Н. Паниной

Статья посвящена анализу методологии применения тестовых методик в мониторинговых социологических опросах, которую разработала Н. Панина для изучения социально-психологического и психического состояния населения Украины в условиях постсоветской трансформации.

Ключевые слова: *тестовые методики, социально-психологическое состояние населения, мониторинг, Н. Панина.*

Zagorodnyuk T. The methodology of testing methods in sociological research of transformation processes in the N. Panina's academic writings

The article analyzes the methodology involving testing techniques in monitoring opinion polls, which was developed by N. Panina to explore socio-psychological and mental state of Ukraine's population in post-Soviet transformation.

Key words: *test methods, social and psychological health of the population, monitoring, N. Panina.*